

BAKİ XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Elman Mirzəyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

elman.mirzeyev.1957@gmail.com

Açar sözlər: Bakı, Nikolayevsk küçəsi, Baş plan, şəhərsalma layihəsi, neft hasilatı, qala divarları.

XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasının iqtisadi müstəmləkəsinə çevrilməsi ilə onun inkişafında yeni mərhələ başlandı. Bu inkişaf Bakı şəhərində xüsusilə özünü büruzə vermişdir. XIX əsrin sonlarında bu şəhər nəinki Qafqazda, eyni zamanda Ümumrusiya miqyasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Bakıda neft sənayesi sahəsində xeyli irəliləyişlər baş vermiş, şəhər əhalisinin sayı artmışdı. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq şəhərin sərhədləri genişlənərək Abşeron yarımadasında formalaşmışdı. Bakıda müasir su təchizatı sisteminin çəkilməsi, şəhər ictimai nəqliyyatının – konkanın inşası da şəhərin inkişaf tədbirləri sırasına aid edilir. Məqalədə bütün bunlarla yanaşı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Bakının fəal şəhər həyatı, Avropanın və Rusiyanın ən böyük şəhərləri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri, bir sıra ictimai binaların, eləcə də əyləncə obyektlərinin tikintisi məsələlərindən də bəhs edilir.

БАКУ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Эльман Мирзоев

Ключевые слова: Баку, улица Николаевская, генеральный план, градостроительный проект, нефтедобыча, крепостные стены.

С началом первой половины XIX века, когда Северный Азербайджан стал экономической колонией Российской империи, в его развитии началась новая эра. Это развитие особенно проявилось в городе Баку. К концу XIX века этот город имел значительное значение не только на Кавказе, но и в целом по России. В Баку произошло множество достижений в области нефтяной промышленности, увеличилось население города. Начиная со второй половины XIX века, город стремительно расширял свои границы, выходя за пределы и формируя территорию Абшеронского полуострова. К числу мероприятий по

развитию города также относится прокладка современной системы водоснабжения и строительство общественного транспорта — конки. Кроме того, в статье рассматриваются активная городская жизнь Баку в конце XIX - начале XX века, его экономические и культурные связи с крупнейшими городами Европы и России, а также вопросы строительства ряда общественных зданий и развлекательных объектов.

BAKU IN THE END OF XIX TH – EARLY XX TH CENTURY

Elman Mirzeyev

Keywords: *Baku, Nikolayevskaya Street, master plan, urban planning project, oil production, fortress walls.*

With the onset of the first half of the 19th century, when Northern Azerbaijan became an economic colony of the Russian Empire, a new era began in its development. This development was especially evident in the city of Baku. By the end of the 19th century, this city held significant importance not only in the Caucasus but also throughout Russia. Baku experienced considerable advancements in the oil industry, and the city's population grew. Starting from the second half of the 19th century, the city rapidly expanded its borders, reaching beyond and forming the territory of the Absheron Peninsula. The construction of a modern water supply system and the establishment of public transport — the tramway — are also included in the city's development initiatives. Additionally, the article discusses Baku's vibrant urban life at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, its economic and cultural connections with the largest cities in Europe and Russia, as well as the construction of various public buildings and entertainment venues.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanada ictimai-siyasi quruluş feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrü ilə xarakterizə olunur. Məlumdur ki, bütün Qafqazda olduğu kimi, Azərbaycanın bir çox ucqar əyalətlərində bu keçid birdən-birə hiss olunmasa da və eyni zamanda bu münasibətlər bir çox məsələlərdə patriarxal olaraq qalsa da, Bakıda bu proses çox fəal və nəzərə cərpacaq şəkildə gedirdi. Qısa müddət ərzində sənayenin inkişafı, iqtisadi və mədəni əlaqələrin miqrasiyası, sahibkarlar və proletariat kimi yeni təbəqələrin meydana çıxması Bakını Rusiyanın ən böyük şəhərlərindən birinə çevirdi. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1897-1913-cü illərdə Bakı əhalisi 3 dəfə artaraq 500 min nəfərdən çox olmuşdur və bu dövrdə Moskva əhalisinin artım tempi 68%, Sankt-Peterburqda isə 71% təşkil etmişdir.

Tez və asan qazanc əldə etməyə can atan minlərlə evsiz, səfil, avanturist və digər antisosial ünsürlərin yaxın və uzaq yerdən Bakıya axını başladı. Görkəmli yazıçı M.Süleymanov “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” kitabında bu dövrü belə təsvir edir: “...1900-1902-ci illərdə Mərkəzi Rusiyada baş verən quraqlıq aclığa səbəb oldu, minlərlə ac insan Bakıya gəldi: bir ordu - işsizlər ordusu yarandı, cinayət, macəraçılıq sərhədlərini aşdı, dövlət qurumları 15.000 sərkərdanı zorla gəmilərə doldurub geri qaytardı”[5].

Şəhər əhalisinin milli və dini tərkibi olduqca müxtəlif idi. Ən azından bu baxımdan belə mühakimə yürütmək olar ki, şəhərin yeni məskunlaşan ərazilərində çox qısa bir müddətdə “Təzə Pir” məscidinin tikintisi, bəzi ölçülərə görə, hətta Təzə Pir məscidini keçən, Lüteran kilsəsi (Katolik kilsəsi - Polşa kilsəsi), Qriqorian kilsəsi, Yəhudi sinaqoqu, Aleksandr Nevski adına pravoslav kilsəsi kimi böyük binalar ucaldıldı.

Qala divarlarının sərhədləri daxilində məhdudlaşan “İçəri Şəhər” çoxlu sayda emiqrantları qəbul edə bilməzdi. Tarixi əzəli ərazisindən kortəbii surətdə kənara çıxan şəhərin formalaşması prosesi onun astanalarında inkişaf etməyə başladı.

Şəhərin ilk küçələri öncə qala divarlarının bilavasitə yanından keçərək onun xarici konturlarını öz konturları ilə təkrarlayırdı.

Şəhərin klassizm üslubunda yenidən qurulan hissəsi əsasən yaşayış evlərindən ibarət olub, bəzilərində Şərq motivlərindən də istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Bakı qalasının özündə də əsasən daha əhəmiyyətli magistrallardakı binalarda təcəssümünü tapan bu proses, bəzi küçələrdən də yan keçməmişdi.

Şəhərin nəinki sahilyanı yaşayış rayonları, həm də Bibi-heybət iri neft sənayesi ərazisini “Qara şəhər” adlı sənaye zonası ilə birləşdirən sahil hissəsi intensiv şəkildə tikilir və abadlaşdırılırdı.

Şəhərin digər mühüm magistral yolu isə sonralar “Kommunist”, indi isə “İstiqlaliyyət” adlandırılan Nikolayevsk küçəsi idi. Burada yaşayış binalarından başqa Şəhər Duması da yerləşirdi.

Bakıdakı urbanizasiya və demoqrafik partlayışlar, hər şeydən əvvəl iki əsas amildən: elm və sənayenin inkişafı və mühüm energetika xammal növlərindən biri kimi neftin əhəmiyyətindən, eləcə də 1872-ci ildə neftli torpaqlarda iltizam sisteminin ləğvindən qaynaqlanırdı.

Bakının daha intensiv inkişafı həm qala divarları ilə məhdudlaşan tarixi qədim hissəsinin, eyni zamanda yeni hissəsi Baş planların işlənib hazırlanmasından başlanır. İlk əvvəl Baş planların bütün variantları bir qayda olaraq, rus hərbi mühəndisləri tərəfindən işlənib hazırlanırdı. Bununla belə, əgər şəhərin XVIII əsrin ikinci yarısına aid olan ilk planları Bakı qalasının hərbi - strateji xarakterli məsələləri, Bakı qalası sərhədlərinin genişlənməsi ilə bağlı idisə, şəhərin Baş planlarının sonrakı variantları formalaşan şəhər həyatının

fəaliyyəti, o cümlədən əhalinin artım sürəti, onun yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasının zəruriliyi, sənaye, nəqliyyat və sairənin inkişafı ilə bağlı praktik məsələlərdən irəli gəlirdi. 1859-cu ildən başlayaraq belə planlar üzərində mülki mühəndislər və memarlar işləməyə başladılar. Bu mühəndis və memarlar cərgəsində milli kadrlar xüsusi yer tuturdu ki, onların arasında müxtəlif layihələr üzrə şəhərin ayrı-ayrı hissələri abadlaşdırılmışdır. Burada Qasım bəy Hacıbababəyovun yaradıcılığı xüsusilə qeyd edilməlidir. Bakının inkişafının daha əhatəli və peşəkarlıqla işlənmiş birinci Baş planı 1898-ci ildə mülki mühəndis H.Fon-der Nonne tərəfindən həyata keçirilmişdir.

XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində neft hasilatı və emalının dünya mərkəzi Bakı idi ki, bu da “Nobel qardaşları” şirkəti, Rotşildin “Mazut” ticarət firması, “Şell” və digər ən iri neft şirkətlərinin kapitallarının buraya axmasına səbəb olurdu. Bakı həqiqətən dünyanın neft paytaxına çevrildi. Bununla bağlı məşhur rus diplomatı və alimi P. Çixaçovun XIX əsrin ortalarında Abşeron yarımadasının neft ehtiyatlarını təsvir edən tədqiqatından sitat gətirmək maraqlıdır: “Gündəlik hasilata gəlincə, o, o qədər artıb ki, ABŞ-ın hasilatını üstələyib. Oradakı quyunun orta debitimi sutkada 11.500 kiloqram təşkil edir, Bakıda isə bu 40.000 kq-dır. Buna görə də cənab Marvin “Səhər Post” qəzetinin müxbiri qeyd edir ki, Pensilvaniyanın ən təşəbbüskar sənayeçiləri belə, Abşeron yarımadasının və ona bitişik əyalətlərin neftlə dolu olduğunu təsəvvür edə bilmirlər. P. Çixaçev bu sahəni su ilə asanlıqla udulan materialla müqayisə edir [7].

Bu dövrdə Qərbin neft sənayeçiləri ilə yanaşı milli sahibkarların böyük bir qrupu yaranırdı və uğurla fəaliyyət göstərirdi. Onların arasında H. Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov və digər böyük sənayeçilər vardı. Bu yerli neft istehsalçılarının neft emalı və neft quyularının istismarından əldə etdikləri gəlirin böyük bir hissəsi Bakının abadlaşdırılmasına, onun memarlıq görkəminin yaxşılaşdırılmasına sərf edilirdi. Beləliklə, var-dövləti hesabına ucaldılan binalar təkcə onların şəxsi təsirlərini nümayiş etdirən obyektlər deyil, həm də doğma şəhərin çiçəklənməsinə töhfə verirdi. Bu məqsədlə milliyyətə əsasən polyak olan bir qrup memar - İ.Qoslavski, E.Skibinski, İ.Plosko və başqaları Bakıya gələrək uğurla fəaliyyət göstərdilər. Onlarla yanaşı, yerli memar heyəti də burada çalışırdı. Xeyli yaraşıqlı yaşayış evlərinin, malikanələrin, eləcə də ictimai binaların ucaldıldığı Zivərbəy Əhmədbəyov və Qafar İsmayılovun layihələrini qeyd etmək lazımdır.

Bu dövrdə şəhər təsərrüfatının yaxşılaşdırılması üzrə böyük işlər aparılırdı. Bununla belə, maliyyə xərclərinin böyük bir hissəsini bir sıra milli neft sənayeçiləri, o cümlədən H.Z.Tağıyev çəkirdi. Onun təşəbbüsü ilə 1911-ci ildə Bakının müasir su təchizatı sisteminin ilk qolu çəkilmişdir. Öz başlanğıcını Böyük Qafqaz dağlarının vadilərindən götürən bu kəmərin 200 kilometr

uzunluğunda tikintisinə alman mühəndisi, şotlandiyalı Uilyam Hirleyn Lindley rəhbərlik etmişdir.

1892-ci ildə istismara buraxılmış birinci şəhər ictimai nəqliyyatının – konkanın inşası da şəhərin inkişaf tədbirləri sırasına aid edilməlidir.

Fəal şəhər həyatı, Avropanın və Rusiyanın ən böyük şəhərləri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr bir sıra ictimai binaların, eləcə də əyləncə obyektlərinin tikintisi zərurətini doğurdu. H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü və vəsaiti ilə 1883-cü ildə tikilmiş teatr binası nəinki Qafqazda, həm də bütün Yaxın və Orta Şərqdə xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Quru yarımsəhra iqlimi və suyun olmaması Abşeron yarımadasının az-çox bitki örtüyündən məhrum olan sərt təbiətini ortaya qoydu. Bunları nəzərə alsaq, təbiidir ki, şəhərin yeni məskunlaşan əraziləri tamamilə yaşıllıqlardan məhrum idi. Lakin Bakının XIX əsrin ortalarına qədər geniş yaşıllıq sahələrinə malik olduğu deyilirdi. Bakının 1859-cu ildə Yunan mühaciri Drakopulonun rəhbərliyi ilə tikilmiş 2,5 hektar ərazini əhatə edən “Qubernator bağı”, (indi Ə.Vahid) “Sisianov bağı” (indi mətbuat evinin yanındakı bağ), “Parapet” (indi Fəvvarələr meydanı), “Malakan bağı” (indi Xəqani bağı) və başqaları şəhərin inkişafı baxımında o dövr üçün mühüm hadisə idi. Mühəndis M.Hacınskinin təşəbbüsü və fəal köməyi ilə özülü 1909-cu ildə qoyulmuş Dənizkənarı bulvarı xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

XIX yüzilliyin Bakısının bir çox müasirləri, o cümlədən mütəxəssisləri ictimai və yaşayış binalarının keyfiyyətlə tikintisi onları vəcdə və heyratə gətirirdi. Belə ki, müasirlərin şəhadətinə görə, məsələn, o vaxt Şəhər idarəsinin baş memarı olmuş Zivərbəy Əhmədbayov Bakının artım sürətinə görə unikal olduğunu qeyd edir və yazır: “...Bakı tam mənası ilə gözümüzün qarşısında çiçək açıb və yaxşılaşır”.

Binaların tikintisində istifadə edilmiş memarlıq üslubları fərqli idi və çox vaxt memarların peşəkarlığından deyil, sifarişçinin şıltaqlığından asılı olurdu. Bakıda "neorenesans", "neoqotika", "neobarokko", "klassisizm", "ampir" və eləcə də "modern" üslubunda binalar meydana çıxırdı. “Mavritanski” üslubunda binalar tikilirdi. Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi yerli bədii-memarlıq üslubunun istiqaməti idi. Bununla belə, daha çox müştərinin şıltaqlığına öz müəllifləri tərəfindən bir binada uğurla birləşdirilən iki və ya daha çox üslub nümunələrinə də rast gəlmək olurdu.

Bütövlükdə Bakının bir çox küçə və meydanlarını bəzəyən bütün bu üslub istiqamətləri o dövrün bir çox müasirlərinin heyran qaldığı unikal və vahid üslubla üzvi şəkildə birləşib kapitalist Bakı brendinin unikallığını ortaya qoymuşdu.

Bakının sənaye rayonlarının memarlığına toxunarkən, “Nobel Qardaşları Cəmiyyəti”nə mənsub olmuş köhnə ticarət parkının ərazisində tikilmiş o dövrün memarlıq hadisəsi olan “Villa Petrolea” adlı bina və tikililər kompleksini qeyd

etmək lazımdır. Burada təcrübəli bağban C.Boklenin rəhbərliyi ilə şirkətin inzibati-texniki işçiləri üçün nəzərdə tutulmuş binaların yaşıllıqlarında çoxlu sayda ağac, gül və kollar əkilməmişdir. Bu kompleksin binaları şəhərin sənaye məhəlləsində park memarlığının ilk uğurlu nümunəsi adlanırdı və bir çox cəhətdən o dövrdə dünyada dendrari memarlıq nümunəsinə bənzəyirdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sovet Rusiyasının mütəxəssisləri akademik A. Şusev, professorlar L. İlyin, A. İvanitski, L. Rudnev, A. V. Vesnin və başqaları Bakıya ezam olundular. Onların bacarıqları sayəsində qısa müddətdə Bakının memarlığında mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bu memarların yaradıcılıq diapazonu isə Bakı şəhərinin inkişafı və onun Baş Planının hazırlanması kimi iri layihələrdən tutmuş müxtəlif yaşayış, sənaye və ictimai binalara qədər kifayət qədər geniş və rəngarəng formada sirayət edirdi.

Məhz bu memarların əməyi sayəsində “iqtisadiyyat, faydalılıq, gözəllik” şüarı olan “konstruktivizm” memarlığı, binaların memarlıq formalarının sadəliyi və lakonikliyi binaların iqtisadi məqsədyönlülüüyü ilə həmahəng idi.

XX əsrin 20-30-cu illərində Bakının mərkəzi hissəsində olduğu kimi, onun ətrafında ən geniş müasir binalar tikildi, yeni yaşayış komplekslərinin təməli qoyuldu. Planda bu evləri darvazalı icmalar təşkil edirdi və onların içərisində yam-yaşıl həyətlər var idi. Həmin məhəllələr özlərinin xarici konturlarına görə də seçilirdilər.

Konstruktivizm memarlığı Bakı regionunda Suraxanı, Zabrat, Binəqədi və digər şəhəratrafi ərazilərində təcəssüm olunurdu. Eyni zamanda, “kottec” tipli müxtəlif yaşayış binalarının inkişafı və hazırlanması, sosial-mədəni və ekoloji obyektlərin - mağazalar, klublar, mədəniyyət evləri, xəstəxanalar və s. layihələndirilməsi də aparılmışdır. Qəsəbələrin tikintisi layihələri işlənib hazırlanırdı.

Qəsəbələr özləri bir-birlərinin arasında olduğu kimi, o vaxtlar SSRİ-də birinci olan elektrik dəmiryolu vasitəsilə şəhərin tarixi mərkəzi ilə də birləşmişdilər ki, bu da övət hökumətinin bütün sovet iqtisadiyyatının inkişafı üçün həyati zərurət olan Bakı neft rayonunun inkişafına necə qiymət verdiyinə daha bir sübut idi.

Bakıda neft mədənləri əməkçilərinin mənzillə təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinə belə kompleks yanaşma nəticəsində kifayət qədər qısa müddətdə əhəmiyyətli uğurlar əldə etmək müyəsər oldu. O vaxt ağır sənaye üzrə Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini olmuş, özü Bakıda bir çox illər çalışmış A.Serebrovski bu qəsəbələri təsvir edərkən bildirmişdir ki, onlar bütün SSRİ-də ən yaxşı qəsəbələr idi.

Təkcə Bakı ətrafında deyil, həm də onun tarixi mərkəzində eləcə də onun bilavasitə yaxınlığında konstruktivizm stilində müxtəlif növ yaşayış evləri, inzibati- ictimai binalar, xüsusilə klub və mədəniyyət evləri tikildi. Qeyd etmək

lazımdır ki, bu binaların əvvəlki tikintilərlə qonşuluğu taktiki və harmonik idi. Bu da onları yaradanların ustalığını bir daha sübut edirdi.

Lakin layihələndirmə sahəsində miqyasına görə ən əhəmiyyətli iş Şəhərsalma mütəxəssisləri tərəfindən aparılan Bakı şəhərinin inkişafının Baş planını işlənilib hazırlanması hesab olunmalıdır. Nisbətən qısa vaxt ərzində, yəni 1924-cü ildən 1937-ci ilədək şəhərin Baş planının üç variantı işlənilib hazırlandı.

Memar A.İvanitskinin rəhbərliyi altında memar A.Vesnin və V.Vesnin qardaşlarının iştirakı ilə işlənilib hazırlanmış birinci variant ona görə qiymətlidir ki, layihədə relyef nəzərə alındığı kimi, yerin təbii xüsusiyyətləri də yaddan çıxarılmamışdır.

Beləliklə, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhəri nəinki Cənubi Qafqaz, Ümumrusiya, hətta dünya miqyaslı bir şəhərə çevrilmişdi. Bakının bir şəhər kimi formalaşmasında həm Avropa, həm də Şərq memarlıq üslublarından istifadə edilmiş, şəhərin ərazisi genişlənərək Xəzər dənizi sahillərində imperiya əhəmiyyətli bir liman şəhəri olmuşdur. Şəhərdə elm, sənaye, energetika və demoqrafik sahələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. XX əsrin əvvəllərində bu proses davam etmiş, yeni memarlıq binaları, sosial-mədəni layihələr həyata keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ensiklopediyası. I cild, Bakı: 2004
2. Bretanitski L.S. Şəhərin arxitektura tarixi oçerki. M-L., 1970
3. Fətullayev S. XIX-XX əsrlərdə Bakıda şəhərsalma. L., 1978
4. Salamzadə A.B. XVI-XIX əsrlərdə Azərbaycan memarlığı. Bakı: 1964
5. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Qanun, -2023. 487s.
6. Чихарев П. Страница о Востоке. Москва: 1982
7. Экономическое и социальное развитие Баку. Баку: 1982